

ՄԱԼՎԻՆԵ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ
(ՀՀ ԳԱՍ ՀԱԻ)

**ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍԻ ՀԱՅ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԹԱՆԶԻՄԱԹԸ**

Պոլսահայ վերնախավում իրենց նշանակալիությամբ առանձնացող խոջաներին ու չելեպիներին¹ XVIII դարի երկրորդ կեսին փոխարինելու եկավ ամիրայական դասը, որը իր ազգային ու տնտեսական իշխող դիրքերը պահպանեց մինչև արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության գործածությունը (1860-ական թթ):

Կ. Պոլսի հայ ամիրայական խավի ձևավորումը տվյալ ժամանակաշրջանում հատուկ գործընթաց էր և արտացոլում էր օսմանյան իրականության մեջ ի հայտ եկող երևույթները: Գավառային ազդեցիկ և հարուստ առևտրավաշխառուական խավը, գալով Կ. Պոլիս, ձգտում էր այստեղ հաստատվել և օսմանյան կառավարող վերնախավում ուժ ու հեղինակություն ձեռք բերել:

Ըստ Հ. Բարսումյանի՝ ամիրաների մասին առաջին հիշատակությունը վերաբերում է 1758 թ.², նրանք, առաջ գալով որպես մի նոր խավ, իրենց համար որպես պատվանուն վերցրին «ամիրա»³ տիտղոսը:

¹ «Խոջա» բառը պարսկերեն ծագում ունի, նաև՝ տարբեր իմաստներ: Այն կարող է նշանակել և՛ տեր, և՛ ուսուցիչ, և՛ ներքինի: Թուրքերենում, ի թիվս այլոց, այս բառը գործածվում է նաև «վաճառական» իմաստով: Խոջաները բացի առևտրից զբաղվում էին վաշխառությամբ, նրանք ավելի շուտ գավառական փաշաների սեղանավորներն էին: Տե՛ս Խաչատրյան Ս., Կոստանդնուպոլսի հայ ամիրայությունը (1750-1860-ական թթ.), Երևան, 2014, (թեկն. ատեն.), էջ 48: «Չելեպի» բառը թուրքական ծագում ունի և հին թուրքերենում «չելեպ» նշանակում է «աստված»: Ըստ Հ. Անայանի, բառն ազնվականական տիտղոս ունեցող մի մակդիր էր, որ հին ժամանակ Թուրքիայում տրվում էր վերնախավի հարուստ մարդկանց, ընդհուպ մինչև սուլթանը: Ավելի ուշ շրջանում այդ մակդիրը կրել են մտավորականները և արքայական որոշ շնորհների հասած մարդիկ: Տե՛ս Խաչատրյան Ս., Կոստանդնուպոլսի հայ ամիրայությունը (1750-1860-ական թթ.), Երևան, 2014, (թեկն. ատեն.), էջ 45-46: Հայտնի են ոչ միայն Կ. Պոլսի չելեպի մեծահարուստ-վաշխառուները, այլև մտավորականներ, որոնցից ամենանշանավորը XVII դարում հայագիտությանը քաջածանոթ Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանն էր:

² Barsumyan H. L., The Armenian Amira Class of Istanbul, Yerevan, 2007, p. 38.

³ «Ամիրա» բառը առաջացել է արաբերեն միր, էմիր բառերից, որը նշանակում է

Ամիրայական դասակարգը բաղկացած էր սեղանավորներից (սարաֆներ)⁴, մեծագումար վաճառականներից և պետական պաշտոնյաներից:

Ամիրաները գործում էին ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև կայսրության տարբեր գավառներում՝ վարկավորելով գլխավորապես վարչական վերնախավին՝ ի դեմս գավառական կուսակալ փաշաների (վալի): Զուտ ֆինանսական գործառնությունների առումով, ամիրաները հանդես էին գալիս որպես վաշխառու-չելեֆիների հաջորդներ, սակայն շատ ավելի լայն շառավիղներով, օսմանյան վարկային համակարգում՝ գործառնության լուրջ նշանակությամբ:

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ մինչև Ղրիմի պատերազմի ավարտը (1856 թ.) սուլթանները եվրոպական պետություններից փոխառություններ չէին վերցնում, ամիրաները իրենք էին կատարում այդ գործարքները, տոկոսով վարկեր էին բաց թողնում այս կամ այն վաճառականին, առևտրական ընկերությանը, պետական գրասենյակներին,

հրամանատար, իշխան և այլն: Արաբական խալիֆայությունում ամիրաներ են անվանվել զորահրամանատարները, կուսակալները: Օսմանյան կայսրությունում ամիրա պատվանունը տրվում էր սուլթանների պալատական քրիստոնյա, հայ արքունի պաշտոնյաներին՝ որպես կայսերական հաստատությունների վերակացուներ, վարկատուներ կամ մատակարարներ: Տե՛ս Ստեփանյան Շ., Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 2011, էջ 185: Ամիրաների մասին տես՝ Barsumyan H. L., *The Armenian Amira Class of Istanbul*, Yerevan, 2007: Carmont P., *Les Amiras: Seigneurs de l'Arménie ottomane*, Paris, 1999: «Ամիրա» տիտղոսով հայտնի էին նաև պաշտոն ստացած քուրդ ցեղապետները:

⁴ Հաճախ մեր պատմագիտության մեջ նույնացնում են «սարաֆ» և «ամիրա» հասկացությունները: Պետք է նկատել, որ խոսքը փաշաների սարաֆների մասին է, այլ ոչ թե ամիրաների: Տե՛ս Urquart D., *Turkey and its Resources*, https://books.google.am/books?id=mW8R0xfjXyC&pg=PR9&hl=ru&source=gb_s_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false. Իհարկե, սարաֆ ամիրաների և փաշաների սարաֆների գործառնությունները իլլիզամի առումով չեն տարբերվում, սակայն ամիրաները XVIII դ. II կեսին նոր խավ էին խորհրդանշում, և նրանք կապված էին օսմանյան կառավարող վերնախավի նոր շերտերի և արքունիքի հետ: Տե՛ս Խաչատրյան Ս., Կոստանդնուպոլսի հայ ամիրայությունը (1750-1860-ական թթ.), Երևան, 2014, (թեկն. ատեն.), էջ 42-43: Այս սարաֆները առանցքային դեր են խաղում հարկային համակարգում: Համակարգի հիմնական գործառնությունը հարկերի հավաքագրման միջոցով պետական գանձապետարանին եկամուտների ապահովումն էր: Տե՛ս Barsumyan H., *The Armenian Amira Class of Istanbul*, Yerevan, 2007, p. 60.

զանազան փաշաների, թուրքական դեսպաններին, հաճախ անգամ սուլթանին⁵՝ այս բնագավառում ամենայն հաջողությամբ մրցակցելով հրեա սեղանավորների հետ:

Մյուս կողմից, ճանաչված լինելով որպես առանձին դաս և մտնելով սեղանավոր-ամիրաների կորպորատիվ կազմակերպության մեջ՝ ամիրաների մի մասը, թեկուզ և սահմանափակ թվով, օգտվում էր ժառանգական պաշտոնակալության իրավունքից (հավանաբար, այստեղ գործել է նախադեպի նորմը, որն այնքան հարգի էր օսմանյան ավանդական հասարակության մեջ)⁶: Դրա ուժով Պալյան ամիրաները զբաղեցնում էին արքունի ճարտարապետների պաշտոնը, Տյուզյանները՝ ոսկերչապետների և փողերանոցի (դրամահատարան) գլխավորի, Տատյանները՝ վառողապետի և զինագործարանների տնօրենի պաշտոնը և այլն:

XIX դարի 30-50-ական թթ. Օսմանյան կայսրության տնտեսական ու քաղաքական խոր ճգնաժամի պայմաններում ձևավորվեց օսմանյան բարենորոգչական գաղափարախոսությունը: Օսմանյան Թուրքիայում եվրոպական տերությունների ծավալվող շահամետ քաղաքականությունը, բնակչության շահագործումը և ոչ մահմեդական ժողովուրդների ազգային ու կրոնական ճնշումների սաստկացումն այն գործոններն էին, որոնք անհրաժեշտ էին դարձնում բարենորոգումները:

Թանզիմաթի⁷ դարագլուխը Օսմանյան կայսրությունում սկսվեց 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին, երբ Կ. Պոլսի սուլթանական Գյուլհանե պալատում Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան (1800-1858) կարդաց Գյուլհանեի հաթիթը շերիֆը⁸ (Վարդաստանի հրովարտակ): Թանզիմաթի երկրորդ

⁵ Տե՛ս Ստեփանյան Գ., Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1962, էջ 22:

⁶ Խառատյան Ա., Ամիրաների դասը Կոստանդնուպոլսի հայ համայնքում (XVIII դ. II կես-1860- ական թվականներ), «Պատմաբանասիրական հանդես», 2013, թիվ 3, էջ 1:

⁷ Թանզիմաթը (արաբերեն թանզիմ բառի հոգնակի ձևն է, որ նշանակում է կարգադրել, բարեփոխել): Թանզիմաթը ժամանակագրորեն ընդգրկում է երկու փուլ՝ 1839-1856 և 1856-1876 թթ., երբ հռչակվեց օսմանյան առաջին սահմանադրությունը: Տե՛ս Шабанов Ф., Государственный строй и правовая система Турции в период танзимата, Баку, 1967, с. 18.

⁸ Տե՛ս Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.), Երևան, 2002, էջ 22-27:

շրջանը սկսվում է 1856 թ. փետրվարի 18-ին հրապարակված Հաթթը հյումայունով⁹ (Կայսերական գիր): Այս երկու հրովարտականներն էլ հրապարակվեցին Աբդուլ Մեջիդի (1839-1861) գահակալության շրջանում:

Օսմանյան կայսրությունում 1839 թ. մեկնարկած բարեփոխումները ոչ միայն համընկան, այլև մասամբ խթանեցին պոլսահայ համայնքի հանրային կառուցվածքի մշակմանը և դասային փոխհարաբերությունների զարգացմանը դրա ներսում: Դրան նպաստեցին կայսրության հպատակների թեկուզև զուտ ձևականորեն իրավահավասարության, հարկերի կանոնավոր գանձման, սեփականության իրավունքի հռչակման վերաբերող հաթթերը, վարչական որոշ բարեփոխումներ և այլն:

Ամիրայական խավի անկումը սկիզբ առավ նույն՝ XIX դարի 30-ական թթ. վերջերից ծավալված թանգիմաթի բարենորոգումներից: Ամիրայական խավի աստիճանական անկման գործընթացում օբյեկտիվ գործոններ կարելի է համարել Օսմանյան Թուրքիայում նոր կապիտալիստական հարաբերությունների թեկուզև դանդաղ զարգացումը, միջին խավի զարթոնքը, որ կապված էր հրապարակված թանգիմաթի գաղափարների հետ, նոր բանկային համակարգի ձևավորումն ու եվրոպական գաղափարների տարածումը:

Հասարակական հիմնավորց այս շերտի միլիոններով հաշվվող հարստությունը դիզվել էր կապալահարկերի, պետական մատակարարումների, բարձր պաշտոնյաների վարկավորման և նման այլ միջոցներով: Ամիրայությանն էր ծառայում Անատոլիայի և Ռումելիայի բանկային ընկերությունը¹⁰, որի միջոցով հարստահարության աղբյուր էր դարձվում երկրի գյուղացիության հարկումը: Ֆինանսավորելով ռազմական և վարչական հիմնարկների պետերին՝ ամիրաները տարածում էին իրենց ազդեցությունը պետական ապարատի վրա: Հաճախ նրան-

⁹ Տե՛ս Փափագյան Ա., Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.), Երևան, 2002, էջ 27-35:

¹⁰ Անատոլիայի ընկերության ղեկավարն էր Հարություն ամիրա Ուզունյանը (Երկանյան): Ռումելիի ընկերության գլխավորներն էին Մագսուտ ամիրա Սարիմյանն ու Ճանիկ ամիրան: Տե՛ս Ստեփանյան Հ., Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 2011, էջ 188:

ցից էր կախված սաղրագամների (մեծ վեզիր) և փաշաների բախտը¹¹: Այս առիթով Հ. Մրմըրյանը նկատում է. «Ասոնց ջոջերէն ամենակարևորը խումբ մը՝ համախոհութեամբ իրարու հետ և համահաճութեամբ պետութեան՝ հիմնած էր այն հսկայ ընկերութիւնը սեղանաւորական, որ բաժնուէլով երկու ճիւղի՝ կը տնտեսէր ու կը հաւաքէր իր գործակատարներուն և հարիրորդաւոր հաւաքողներուն ձեռքով՝ Անատօլիի հարկերը և երկրորդը՝ նոյնպէս իր գործակատարներուն և հաւաքողներուն ձեռքով Բուսթիի հարկերը, այնպէս որ բովանդակ Տէրութեան հարկերն և տուրքերը կը ժողովէին այդ ընկերութեան ձեռքով, որ շատ անգամ ի հաշիւ Տէրութեան կանխավճարներ ընելով այդ հարկերուն փոխարէն՝ կը դիրացներ անոր պիւտճէին առ ձեռն հաւասարակշռութիւնը, և ինք ալ կը շահէր լիով՝ ցորչափ գիտնար իր հաշիւը, և տնտեսէր լաւ պաշտօնէութեան մը ձեռքով իր ընդարձակ գործերը»¹²: Սակայն ուժի և ազդեցության այս գազաթնակետից էլ ամիրայական դասակարգը սկսում է ցած գլորվել:

Ամիրայության հիմքերը խարխիւղ թշնամի էր հանդիսանում թանգիմաթը, որ «որքան էլ հիմնականում տառ մնացած մի նորություն լինէր, բայց և այնպէս, որոշ փոփոխություններ մտցնում էր օսմանյան վարչական և հարկահանման սկզբունքների մեջ: Եվ որքան հետզհետե զարգանում էին այդ սկզբունքային փոփոխությունները, այնքան ամիրայությունը կորցնում էր իր իշխանական ուժի այն հեղինակությունը, որ ուներ հայ համայնքի մեջ»¹³:

Ամիրաները գորեղ ազդեցություն ունեին հայոց պատրիարքների վրա: Իրենց ձեռքում ունենալով բավական լուրջ քաղաքական և տնտեսական լծակներ՝ նրանք Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի գահին էին նստեցնում իրենց հաճո հոգևորականներին: Կ. Պոլսի պատրիարքի միջոցով հայ ամիրայական դասն այդպիսով իրագործում էր իր քաղաքականությունը՝ հիմնականում ինչպէս ազգի, այնպէս էլ թուրքական կառավարության առջև պատրիարքին ներկայացնելով որպէս այդ քաղաքականության պաշտոնական կրողի: Ամիրաները ֆինանսավորում

¹¹ Հովհաննիսյան Ա., Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, Երևան, 1955, էջ 348:

¹² Մրմըրեան Յ. Գ., Մասնական պատմութիւն հայ մեծատուններու, 1400-1900, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 130:

¹³ Լեո, Երկերի ժողովածու, Հայոց պատմություն, հ. 4, գիրք Ա, Երևան, 1984, էջ 517:

էին պատրիարքարանը և պատրիարքների միջոցով իրենց ազդեցությունը տարածում ողջ արևմտահայության վրա: Իսկ ժողովուրդը ամիրաների հիւր կամակատարն էր և խոնարհվում էր նրանց անձնական հեղինակության և տնտեսական ուժի առաջ. «Ամիրաներն ինքնակոչ կը գային իշխանական մականն առնուլ, ոչ զի արժանի էին նմա, այլ զի պատիւ ունէին ևս դրամ: Նոքա կը գործէին ինչ որ ուզէին... Իսկ պատրիարքն կամ առաջնորդներն ամիրայի գործիքն էին շատ անգամ»¹⁴:

Թանգիմաթն ամենից առաջ թուլացնում էր հայոց պատրիարքի, ասել է՝ ամիրայական դասակարգի պատժողական իշխանությունը, որ մի տեսակ ահաբեկման դրության մեջ էր պահում հասարակ ժողովրդին: Պատրիարքն այլևս իրավունք չունէր իր կամեցած մարդուն բռնությամբ տանել պատրիարքարան, առանց դատի խոշտանգել և ապա աքսորել: Այս բռնակալական կարգի վերացումն արդեն և ինքնըստինքյան մի խթան էր հանդիսանում, որ մշտապես խոշտանգվող ժողովուրդը իրեն զգա մարդկային տարրական իրավունքի տեր. մի տրամադրություն, որ նեցուկ էր գտնում թանգիմաթի բացորոշ ազատական խոստումների մեջ և սկսում պայքար իր վրա բռնացած ամիրայության դեմ¹⁵:

Թանգիմաթով որոշված բարենորոգություններից մասնավորապես երկուսը՝ օրենքի առաջ հավասարությունը և տուրքերի արդար բաշխումը, ամենամեծ ազդեցությունն ունեցան պատրիարքների գլխավորած վարչության վրա¹⁶:

Այս պարագայում Կ. Պոլսի ամենաբազմամարդ խավը՝ Էսնաֆությունը¹⁷, մարտահրավեր է նետում ամիրայությանն ու պատրիարքին:

¹⁴ Ասատուր Հ., Սահմանադրութիւն և հայ ժողովուրդն, Կ. Պոլիս, 1878, էջ 47:

¹⁵ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 517-518:

¹⁶ Ст'я Борян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. 1, Москва-Ленинград, 1928, с. 185.

¹⁷ Էսնաֆություններն առհասարակ կորպորատիվ միություններն էին Օսմանյան Թուրքիայում, և արհեստավորները կազմում էին դրանց բաղկացուցիչ մասը: Հայ արհեստավորական միավորված կազմակերպությունների թիվը Կ. Պոլսում XIX դարի սկզբին հասնում էր 65-ի, իսկ դարակեսին ավելի քան 100-ի: Հայտնի էին սառաֆների սեղանավորների (սառաֆ), ոսկերիչների (գույումճի), ժամագործների (սահատջի), հացագործների (էքմեքջի), բաղնիսպանների (համամջի), վարսավիրների (բերբեր) և այլ արհեստով զբաղվողների միությունները: Ст'я Հայ գաղթաշխարհի պատմություն, /Միջնադարից մինչև 1920/, հ. 2, Երևան, 2003, էջ 115:

Ժողովրդական այս պայքարն ամիրաների դեմ իր արտահայտությունը գտավ արհեստավորության ցույցերի մեջ, որոնք բռնկվեցին 1825, 1827, 1832, 1836 թթ.¹⁸: Սակայն ամիրայական մենատիրության դեմ այս ընդվզումները հայությանը որևէ արդյունք չտվեցին: Մուլթանը դեռ զգում էր ամիրաների կարիքը, ուստի բավարարեց վերջիններիս ցանկությունները և պատժեց արհեստավորներին¹⁹:

1830-ական թթ. վերջերից այս դրության մեջ սկսում է փոփոխություն նկատվել: Այս առիթով Սարուխանը նկատում է. «Խլրտում է ծագում մանաւանդ էսնաֆ (արհեստաւոր) դասակարգի մեջ, որը, շնորհիւ իր միջի մի քանի գիտակից և համարձակ ոգու տէր անհատների, խուլ բողոքներ է բարձրացնում ամիրայական իշխանավարութեան դէմ: Այս դժգոհությունը հարմար առիթի էր սպասում ուժեղ կերպով երևան գալու համար: Եվ առիթը վերջապէս ներկայացաւ»²⁰:

Սկիզբ առած արհեստավորական ցույցերն առավել մեծ թափով ընթացան 1839 թ. Սկյուտարի ճեմարանի շուրջ: Ըստ նախնական պայմանավորվածության՝ ճեմարանի ծախսերը պետք է հոգային ամիրաները և Երուսաղեմի պատրիարքությունը: Այստեղ պետք է սովորեին նաև արհեստավորների երեխաները, սակայն ամիրաները դեմ արտահայտվեցին այս իրողությանը և միջոցներ չտրամադրեցին:

Սկյուտարի ճեմարանի շուրջ ծավալված պայքարում արտահայտվեցին պոլսահայ համայնքի ներսում ծագած բոլոր հակամարտությունները: Չնայած այս հանգամանքին՝ ամիրաների դեմ պայքարում որոշակի հաջողություններ գրանցվեցին, և ճեմարանը կրկին բացվեց: Սակայն ակնհայտ էր, որ առանց ամիրաների օժանդակության, ճեմարանը երկար գոյատևել չէր կարող և «Ի վերջոյ, ճեմարանը կը փակուի 1841 հոկտեմբեր 3-ին և չորս տարի փակ կը մնայ, իսկ 1843-ին կը վերածուի գիւտօրական հիւանդանոցի»²¹:

Սակայն կարող ենք նշել այն հանգամանքը, որ արդեն 1830-ական թթ. վերջերին ամիրաները ստիպված էին հաշվի նստել ժողովրդի հետ: Այս շրջանում ամիրաների նկատմամբ հոգևոր առաջնորդների

¹⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 5, Երևան, 1974, էջ 332:

¹⁹ Նուրբեկյան Լ., Արևմտահայերի ազգային ժողովի գործունեությունը, Երևան, 2017, էջ 28:

²⁰ Սարուխան Ա., Հայկական խնդիրն ու ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում, Թիֆլիս, 1912, էջ 5:

²¹ Մուխթարեան Ա., Պոլսահայերը (1923-1939), Երևան, 2006, էջ 44:

վերաբերմունքը նույնպես փոխվում է: Նրանք կարծես թե ավելի ինքնուրույն են դառնում և աջակցում են հասարակ ժողովրդին ու էսնաֆին ամիրաների կամայականությունների դեմ²²:

Ամիրայության ազդեցության նվազման մասին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ պոլսահայերն այլևս առաջվա պես ամեն ձեռնարկման մեջ իրենց հույսը ամիրաների հետ չէին կապում. «Այլևս ամենայն ինչ ամիրաներեն և ունեւորներեն սպասելու հոգին մարած էր, և ժողովրդական խումբեր, ընկերություններ կազմելով և փոքրիկ նուէրներով ձեռնարկներ կատարելու կը վարժուէին»²³:

Ըստ էության՝ Սկյուտարի ճեմարանի շուրջ ծավալված պայքարն առաջին լուրջ հարվածն էր ամիրայությանը: Դրանից հետո ամիրաներն հետզհետե կորցնում էին իրենց հեղինակությունը համայնքում: Մյուս կողմից էլ նոր գլուխ բարձրացող, Եվրոպայում կրթված բուրժուազիայի ներկայացուցիչները ձգտում էին բարեփոխել համայնքը բոլոր առումներով:

Բարեփոխումների արդյունքում գավառներում մի հայտնի չափով վերջ տրվեց փաշաների ինքնագլխությանը, հատկապես հարկահավաքման բնագավառում, որ խարխլեց իլթիզամի²⁴ արատավոր և կործանարար համակարգը, որը երբեք օգտակար չէր եղել բնակչության բարեկեցությանը²⁵: Վերջին հանգամանքները ոչ մահմեդական համայնքներում պետք է թուլացնեին օսմանյան ռազմարյուրկրատական վերնախավի, և մասնավորապես, փաշաների հզորությանը կոթնած հայ ամիրաների տնտեսական ուժն ու կարողությունը:

Այս առումով Պ. Չիխաչովը նկատում է, որ փաշաների ժառանգական իրավունքների վերացումը և դրանց քաղաքացիական պարտականությունների սահմանազատումը հնարավոր դարձավ իրակա-

²² Խաչատրյան Ս., Կոստանդնուպոլսի հայ ամիրայությունը (1750-1860-ական թթ.), Երևան, 2014, էջ 172, (թեկն. ատեն.):

²³ Օրմանեան Ս., Ազգապատում, հ. Գ, սյունակ 4483:

²⁴ Պետական եկամուտների որևէ ճյուղը (գլխավորապես՝ գյուղատնտեսական հարկերը) նախապես վճարելու պայմանով պարտավորագրով վերցնելը կոչվում էր իլթիզամ, իսկ պարտավորագրով վերցնող անձնավորությունը կոչվում էր մյուլթեզիմ կամ մուքաթաաջը: Մյուլթեզիմները զանազան պատրվակներով հաճախ նշանակած հարկերից ավելի բարձր էին գանձում: Տե՛ս Փափազյան Ա., Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.), Երևան, 2002, էջ 238:

²⁵ Տե՛ս Дулина Н., Танзимат и Мустафа Решид-паша, Москва, 1984, с. 54.

նացնել խոստացված բարեփոխումների թվում²⁶:

Ամիրանների ազդեցությանը հատկապես ծանր, և թվում է՝ անդառնալի հարված հասցրեց 1852 թ. նոյեմբերի 28-ի՝ վիլայեթների վերաբերյալ օրենքը, որով պետք է բավական կտրուկ կերպով վերակառուցվեին գավառական վարչությունները: Նահանգապետ փաշաների գործառնության միահեծանությունը տրոհվեց տարբեր պաշտոնյաների միջև. նրանց կողքին հայտնվեցին զինվորական կառավարիչը (մուհաֆըզ) և ֆինանսները տնօրինող պաշտոնյան (մուհասարը կամ մալմյուդուր)²⁷: Այս կերպ սուլթանը և Բ. դուռը կարծեք թե հասնում էին իրենց բաղձալի նպատակին, որի համար ապարդյուն պայքար էին մղել դեռևս XVII-XVIII դարերից սկսած, այն է՝ գավառական անհնազանդ փաշաներին ու դերեբեյներին (հովատերեր) կենտրոնական իշխանություններին ենթարկելու և նրանց ամբողջովին կախման մեջ դնելու նպատակին²⁸:

1856 թ. Ղրիմի պատերազմի ավարտից հետո հույն, հայ և հրեա սեղանավորներն առհասարակ կորցրեցին իրենց անփոխարինելի գործառնության նշանակությունը երկրի ֆինանսական համակարգում և արքունիքում: Սկսվում էր նոր՝ եվրոպական երկրներից Օսմանյան Թուրքիայի փոխառությունների դարաշրջանը, որով խորացավ կայսրության տնտեսական կախվածությունը եվրոպական տերություններից: Դրան զուգահեռ, ընթանում էր ոչ մահմեդական համայնքների նկատմամբ, (և դարձյալ եվրոպական հարկադրանքով) ոչ մահմեդական համայնքների վարչությունների վերակառուցման գործընթացը:

1856 թ. մարտի 30-ի Փարիզի հաշտության պայմանագրով²⁹ Օս-

²⁶ Հարությունյան Գ., Արևմտահայության կացությունը և Հայկական հարցի միջազգայնացումը (1850-1870-ական թթ.), Երևան, 2009, էջ 49:

²⁷ Sté u Фадеева И., Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (Османизм-панисламизм). XIX-начало XX в., Москва, 1985, с. 62.

²⁸ Չատինյան Գ., Հայ հասարակական միտքը Օսմանյան բարենորոգչական շարժման մասին (1839-1876), Երևան, 2015, էջ 36, (թեկն. ատեն.): Բարեփոխումների արդյունքում վերակազմավորվեց կայսրության գավառական վարչակարգը, նախ կենտրոնացնելով այն և, ապա, կառավարման համակարգ բերելով վարձու պաշտոնյաների, որոնք փոխարնեցին փաշաներին և պատասխանատու էին կենտրոնական իշխանություններին: Sté u Bernard L., The emergence of modern Turkey, London, Oxford, New York, 1969, p. 107.

²⁹ 1856 թ. մարտի 30-ին Փարիզում կնքված պայմանագրի 9-րդ հոդվածը ճանաչում էր Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյաների

մանյան Թուրքիան պարտավորվեց աշխարհականացնել միլեթների (հայ, հույն, հրեա) ներքին ազգային վարչությունը, որը ևս իր ազդեցությունն ունեցավ հայ համայնքի ներքին կյանքի և ամիրաների դերակատարման նվազման վրա:

Հաջորդ իրադարձությունը, որ պիտի վերջնականապես խաթարեր ամիրաների դիրքերը, Ազգային սահմանադրությունն էր: Թեպետ ազգի երևելիներն ամեն ինչ արեցին այն տապալելու համար, սակայն սուլթանը 1863 թ. մարտի 17-ին վավերացրեց սահմանադրությունը հաստատող ֆերմանը³⁰: Սա նոր սերնդի հաղթանակն էր, և ամիրայության վերջնական պարտությունը:

Սահմանադրությունը սահմանափակում էր ամիրաների և պատրիարքների իրավունքները: Այսուհետև ամիրայական դասի մասին խոսել չենք կարող, քանի որ այն դադարեց գոյություն ունենալ՝ դիրքերը զիջելով նոր, առաջադիմական ուժերին: Հ. Միրունին այս առիթով գրում է. «Սահմանադրութեան այս նոր սերունդը հողի տակ պիտի դնէր հայ ամիրաները եւ քար մը պիտի գլորէր անոնց գերեզմանին վրայ»³¹:

Ազգային սահմանադրության վավերացումից հետո՝ 1863 թ., ամիրայության՝ որպես վերնախավի մասին խոսելը շատ դժվար է: Ազգային վարչության մեջ նրանք այլևս ծանրակշիռ դերակատարում չեն ունեցել, իսկ Օսմանյան կայսրության կյանքում էլ նրանք իրենց դերն արդեն սկսել էին զիջել պաշտոնյաների նոր սերնդին և նոր առաջ եկող երիտասարդ բուրժուազիային: Այսուհետ կարող ենք խոսել միայն անհատների մասին, որոնք, ի դեպ, արդեն «ամիրա» պատվանունը չեն կրում, այլ կոչվում են պեյ կամ էֆենդի:

Ամիրայական տների որոշ շառավիղներ պետությանն ու արքունիքին ծառայեցին մինչև XIX դարի վերջը, բայց նրանց մեծ մասը իրենց

իրավունքները, որով թուրքական իշխանությունը պարտավորվում էր առանց կրոնի խտրականության հոգալ բոլոր հպատակների բարեկեցության մասին: Մակայն եվրոպական պետությունների վարած երկդիմի քաղաքականության արդյունքում պարզ դարձավ, որ այն սոսկ արտաքին վարագույր է Օսմանյան Թուրքիայի նկատմամբ իրենց իրական նպատակները թաքցնելու համար; Տե՛ս Նուրբեկյան Լ., Արևմտահայերի Ազգային ժողովի գործունեությունը, Երևան, 2017, էջ 25:

³⁰ Տե՛ս Bebiroğlu M., Tanzimattan II. Meşrutiyete Ermeni nizamnameleri, İstanbul, 2003, s 76.

³¹ Միրունի Հ., Պոլիս և իր դերը, հ. 3, Անթիլիաս-Լիբանան, 1987, էջ 102:

գործառույթները զիջեցին եվրոպական բանկերին: Եվրոպայում կրթությունն ստացած ամիրաների որդիները նույնպես պիտի սատարեին կայսրությունում տեղի ունեցող նոր գործընթացներին:

Ամիրայական յուրահատուկ կարգավիճակը, որ շարունակվում էր գրեթե մեկ դարի ընթացքում՝ (XVIII դարի II կեսից ժառանգաբար), կորցրեց իր հմայքը թանգիմաթի բարեկարգումների դարաշրջանում: Ամիրաներն իրենց իշխանությունը հայ համայնքում ինչ-որ չափով պահպանեցին մինչև 1860 թ., բայց այդ ուղիղ համեմատական էր թանգիմաթի ոչ հետևողականությանն ու անկատարությանը: Համենայն դեպս, տասնամյակներ պահանջվեցին հայ համայնքում ամիրայության վերջնական անշքացման համար:

Կարող ենք փաստել, որ թանգիմաթի շրջանում, երբ կայսրության հպատակ ժողովուրդների մեջ նոր դրսևորումներ ստացավ ազգային ինքնագիտակցության զարգացման ընթացքը, ազգային կյանքում ամիրաների միահեծան դարձած իշխանությունը տեղի պետք է տար ազատականացման պահանջներին, ամիրաների կամքը՝ հանրային մղումներին:

SALVINE MARKOSYAN
(IAE)

THE ARMENIAN AMİRA CLASS OF COSTANTİNOPLE AND THE TANZİMAT

The exploration of Amira class has up-to-date meaning to reveal financial and legal consequences of Tanzimat's decisions. In fact Tanzimat fastened the transformations of social classes of Western Armenians in Costantinople. These transformations were due to the legal, civil and economic changes happening in Ottoman Empire which also contributed to the development of the country.

In the provinces Tanzimat's legal acts against the pashas as well as the weakening financial power of pashas and operation of European banks in Ottoman Empire eliminated the banking activities of Amira class.

After the declaration of the Constitution in 1863 the Amira class was marginalised from the life of Western Armenian society and ceded its position to the new generation of officials.